

УДК: 376.353:364-57

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

Світлана Литовченко, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна, svetalitovchenko@ukr.net

Обґрунтовано особливості діяльності навчально-реабілітаційних центрів в умовах реформування української освіти. На основі аналізу педагогічної практики, залежно від особливостей організації роботи, виділено специфічні напрями та додаткові функції навчально-реабілітаційних центрів: супровід інклюзивного навчання; розроблення алгоритмів адаптації та модифікації освітнього курикулуму; участь у підвищенні кваліфікації педагогічних працівників, підготовці асистентів дитини; запровадження програм комплексної медико-психолого-педагогічної допомоги дітям раннього віку тощо. Розроблено рекомендації щодо удосконалення організації навчально-реабілітаційного процесу центрів.

Ключові слова: особливі освітні потреби, навчально-реабілітаційний центр, спеціальна освіта, інклюзивна освіта, порушення слуху.

Литовченко Светлана, Институт специальной педагогики Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев, Украина

Особенности деятельности учебно-реабилитационных центров в условиях модернизации украинского образования

Обосновано особенности деятельности учебно-реабилитационных центров в условиях реформирования украинского образования. На основе анализа педагогической практики, в зависимости от особенностей организации работы, выделены специфические направления и дополнительные функции учебно-реабилитационных центров: сопровождение инклюзивного обучения; создание алгоритмов адаптации и модификации образовательного курикулуму; участие в повышении квалификации педагогов, подготовке ассистентов ребенка; внедрение программ комплексной медико-психолого-педагогической помощи детям раннего возраста и т. д. Разработано рекомендации для усовершенствования организации учебно-реабилитационного процесса центров.

Ключевые слова: особые образовательные потребности, учебно-реабилитационный центр, специальное образование, инклюзивное образование, нарушения слуха.

© Литовченко С., 2017

Lytovchenko Svitlana, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

The peculiarities of education and Rehabilitation Center in the context of modernization of Ukrainian education

The peculiarities of education and rehabilitation centers in the conditions of reforming Ukrainian education are substantiated. Based on the analysis of pedagogical practice, depending on the peculiarities of the organization of work, specific directions and additional functions of the educational and rehabilitation centers are singled out: support of inclusive education; development of algorithms for adaptation and modification of educational curriculum; participation in improvement of qualification of pedagogical workers, preparation of assistant children; introduction of programs of comprehensive medical-psychological and pedagogical assistance to children of early age, etc. Recommendations for improving the organization of the training and rehabilitation process of centers are developed.

Keywords: special needs education, training and rehabilitation center, special education, inclusive education, hearing impairment.

Зміни у соціальній, освітній, культурній сферах суспільного життя в Україні детермінують процеси пошуку, розроблення і впровадження нових підходів і технологій реабілітації осіб з особливими потребами, зміщення акцентів щодо визначення пріоритетних напрямів їх розвитку й самореалізації, створення умов для інтеграції в суспільство.

Стратегії розвитку національної системи освіти дітей з особливими потребами відображено у Законах України («Про внесення змін до «Закону про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» від 23 травня 2017 р. та ін.); Указах Президента України («Про активізацію роботи щодо забезпечення прав людей з інвалідністю» від 3 грудня 2015 р., «Про заходи, спрямовані на забезпечення додержання прав осіб з інвалідністю» від 13 грудня 2016 р. та ін.); Постановах Кабінету Міністрів та наказах Міністерства освіти і науки України щодо визначення норм та особливостей організації навчально-реабілітаційного процесу для дітей з особливими потребами, індикаторами виконання яких є, зокрема, показники щодо упровадження інклюзивного навчання, здійснення реформування спеціальних навчальних закладів.

Новий Закон України «Про освіту» (2017 р.) має відкрити можливості для повноцінного запровадження реформи середньої освіти «Нова українська школа». У ньому закладено справедливий доступ до якісної освіти, зміну системи та децентралізацію управління освітою, переорієнтацію на формування у дітей необхідних для життя ключових компетентностей. Зокрема, «Концепцією Нової української школи» (2016 р.) обґрунтовано нові підходи до формування сучасних освітніх стандартів та навчальних програм, імплементація яких стартує в 2018/2019 навчальному році.

В умовах реформування української освіти з-поміж актуальних проблем – розроблення теоретико-методичних засад навчання дітей з особливими освітніми потребами, що стане основою впровадження нового Стандарту загальної середньої освіти, визначення умов та напрямів його реалізації для дітей з особливими освітніми потребами в спеціальних та інклюзивних школах. Організація освітнього середовища для таких дітей передбачатиме практичне втілення сучасних підходів до адаптації/модифікації навчально-методичного забезпечення, зокрема змісту, процесу навчання та результатів учнівської діяльності, напрямів розвивальної роботи відповідно освітніх галузей, а також спеціальних корекційних занять, спрямованих на створення оптимальних умов здобуття освіти, соціалізації та інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у суспільство.

Забезпеченню комплексного підходу, наступності у реформуванні спеціальної освіти, розширенні її функцій та удосконаленні структури сприятиме обґрунтування та розробка моделей сучасних освітніх центрів для дітей з особливими потребами, технологій створення освітнього середовища для учнів (вихованців) з особливими потребами в межах різних ланок освіти.

Різним аспектам модернізації наявної мережі спеціальних навчальних закладів із наданням їм нових організаційно-методичних функцій, створення закладів нового типу присвячено низку наукових праць (В. Засенко, А. Колупаєва, О. Таранченко). У контексті дослідження перспективна розроблена в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України «Концепція розвитку системи освіти дітей із порушеннями слуху» (О. Таранченко, О. Федоренко; 2015 р.), яка визначає пріоритети, основні напрями, очікувані результати та засоби перетворення освіти на соціальний ліфт європейського зразка [2].

Наукові розвідки вітчизняних науковців орієнтовані на сучасні світові тенденції в організації допомоги дітям з особливими освітніми потребами, зокрема порушеннями слуху: ранню діагностику та ранній початок фахового супроводу; комплексний підхід до організації допомоги дітям із особливостями психофізичного розвитку та їх родинам; варіативність форм організації освіти та методичних підходів до навчання; гнучкість змісту та індивідуалізація процесу навчання і реабілітації (В. Засенко, В. Жук, В. Литвинова, О. Таранченко, О. Федоренко, В. Шевченко).

Мета статті – На основі аналізу сучасних підходів обґрунтувати особливості організації навчання та реабілітації дітей з особливими потребами у навчально-реабілітаційних центрах (НРЦ), розробити рекомендації щодо діяльності таких закладів.

Сучасна спеціальна педагогіка в Україні та зарубіжжі характеризується варіативністю підходів і моделей розвитку та навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку, поширенням сучасних психолого-педагогічних та корекційних практик, що зумовлює актуальність їх наукового обґрунтування, експериментальної перевірки та методичного забезпечення.

Сьогодні нового значення набуває поняття «освітні послуги», у контексті спеціальної педагогіки оперують поняттям «освітні послуги для дітей з осо-

бливими освітніми потребами». Так з-поміж сучасних тенденцій – спрямування освіти на задоволення потреб дітей та їхніх батьків шляхом надання освітніх послуг (А. Колупаєва). Змінюються підходи до визначення необхідних для дитини послуг, зокрема, відмова від нозологічного принципу (опора на категорії порушень), натомість врахування насамперед індивідуальних особливостей розвитку, потреб кожної дитини; актуальним залишається формування переліку освітніх послуг (послуг супроводу) для дітей з особливими потребами в інклюзивних умовах.

У попередній статі («Навчально-реабілітаційний центр як сучасна форма організації освіти дітей з порушеннями слуху», «Особлива дитина: навчання і виховання», № 1, 2017) представлено нормативні основи та актуальні приклади діяльності вітчизняних НРЦ, підкреслюється, що збереження та реорганізація спеціальних навчальних закладів має відбуватися із урахуванням сучасних підходів до організації допомоги й підтримки дітей з особливими освітніми потребами та їхніх родин.

Із врахуванням особливостей діяльності НРЦ у сучасних умовах можливо виділити наступні ключові моменти:

1. Структура НРЦ передбачає можливість навчання за різними навчальними програмами, відповідне використання програм із корекційно-розвиткової роботи для учнів з особливими освітніми потребами.

Так, у «Чернівецькому обласному навчально-реабілітаційному центрі № 1» у межах середньої загальноосвітньої школи-інтернату передбачено три варіанти здобуття освіти: загальноосвітня підготовка та корекційно-розвивальне навчання, компенсаторно-адаптаційне навчання, реабілітаційне навчання (індивідуально сплановане навчання для дітей зі складними комплексними порушеннями).

Перша пропозиція: *можливість в рамках одного класу навчатися за різними (варіативними) навчальними програмами, зокрема індивідуальними*. На сучасному етапі відповідно до чинного нормативного забезпечення у спеціальних навчальних закладах (спеціальних школах, навчально-реабілітаційних центрах), учні одного класу навчаються за навчальною програмою для дітей із певним порушенням психофізичного розвитку (нозологією). Наприклад, у НРЦ функціонують класи для дітей з порушеннями слуху, у яких навчання здійснюється за програмами для дітей глухих, зі зниженим слухом; спеціальні класи інтенсивної педагогічної корекції, що працюють за програмами для дітей із затримкою психічного розвитку; логопедичні класи, у яких єдиною є програма для дітей із тяжкими порушеннями мовлення. Проте, іноді така ситуація не відповідає потребам учнів центру та запитам батьків.

Розглянемо приклад із діяльності НРЦ, який має спеціальні класи для дітей із затримкою психічного розвитку, відповідну матеріально-технічну базу та кадрове забезпечення. Протягом початкової школи частина учнів у міру досягнення стабільних успіхів у навчанні переводиться до загальноосвітньої школи (звичайний чи інклюзивний клас). Після закінчення 4-го класу на основі комплексної оцінки психолого-медико-педагогічної консультації, характеристик педагогів школи частині учнів рекомендують загальноосвітню програму у звичайній школі, ін-

шим – продовження навчання за програмою для дітей із затримкою психічного розвитку у цьому класі, одному учневі – навчання у 5 класі за програмою для дітей з порушеннями розумового розвитку (висновок психіатра не суперечить рекомендаціям фахівців). Батьки погоджуються із запропонованою програмою, але бажають залишитися у своєму класі НРЦ («хлопець звик до однокласників та педагогів, незважаючи на полегшення програми наявна позитивна динаміка у засвоєння знань, заклад знаходиться у районі, де проживає родина, умови спеціального закладу відповідають потребам дитини»). Проте, відповідно до нормативів, учень не може навчатися у спеціальному класі інтенсивної педагогічної корекції за програмою для дітей з порушеннями розумового розвитку. Як виняток, за погодження із управлінням освіти хлопець продовжуватиме навчання у своїй школі за індивідуальною адаптованою програмою, професійну підготовку в майбутньому планує здобути у закладі професійно-технічної освіти (важливий аргумент на користь спеціальних навчальних закладів для дітей із порушеннями інтелектуального розвитку – професійна підготовка та здобуття професії).

Наступний приклад. Діти з порушеннями слуху, зокрема з кохлеарними імплантатами, навчаються у спеціальних класах для дітей з тяжкими порушеннями мовлення (мовленнєве середовище; відносно значна кількість логопедичних класів, відтак територіальна наближеність до місця проживання). Частина учнів переходить до таких класів зі спеціальних навчальних закладів для дітей глухих, зі зниженим слухом, навчальні плани і програми яких дещо відрізняються (у початковій школі відсутній предмет «Іноземна мова» (освітня галузь «Мови і літератури») тощо). Відповідно на першому етапі виправданими є адаптація навчального процесу, очікуваних результатів, критеріїв оцінювання для таких учнів; створення індивідуальних програм з окремих предметів (терміном на 1 – 2 роки). Батьки, які у подібних випадках беруть активну участь у навчанні дитини (допомагають, забезпечують додаткові заняття), звертаються із пропозиціями щодо організації індивідуалізації навчання у такий спосіб, враховуючи сучасні інклюзивні підходи та механізми. Проте, чинні нормативи не передбачають розроблення індивідуальних програм розвитку (адапованих програм) для учнів спеціальних класів.

Друга пропозиція: *можливість організації додаткової психолого-педагогічної допомоги в умовах НРЦ, спеціальних класів загальноосвітніх закладів за результатами комплексної оцінки фахівців (ППР, індивідуальний навчальний план, асистент учителя, асистент дитини тощо).*

Як засвідчує практичний досвід склад учнів спеціальних класів (загальноосвітніх шкіл, НРЦ) неоднорідний за ступенем порушення, наявністю додаткових потреб (складні комбіновані порушення), особливостями навчально-пізнавальної діяльності, потенційними можливостями психофізичного розвитку.

Так, наприклад, в одному НРЦ протягом певного часу функціонують логопедичні класи, працюють досвідчені педагоги та фахівці. Відповідно значна кількість батьків обирає цей заклад для своєї дитини; учні класу мають лише логопедичні порушення, із збереженими інтелектуальними можливостями. У складі іншого спеціального закладу порівняно нещодавно створені спеціальні логопе-

дичні класи, бажаючих менше; у класах навчаються діти з порушеннями мовленнєвого розвитку, зокрема у поєднанні із ЗПР, розладами аутичного спектра, легкою розумовою відсталістю.

Різний склад учнів за інтелектуальними можливостями може бути у класах інтенсивної педагогічної корекції (сутність звернення батьків до ПМПК для повторної комплексної оцінки з метою визначення програми навчання: «розуміємо, що у сина є затримка розвитку, але у нашому класі учні мають значно нижчі можливості, з метою досягнення кращих результатів учитель радить нам спробувати навчання у іншому класі»).

Так, у межах однієї категорії особливих освітніх потреб (типу порушення) також доцільно враховувати особливості розвитку, варіативність у засвоєнні навчальних програм, організації психолого-педагогічної допомоги. Можливо умовно виділити групи дітей із порушеннями слуху – діти з кохлеарними імплантами; зі зниженим слухом, які вчасно та адекватно слухопротезовані; глухі діти з жестомовних родин; діти зі складними комплексними порушеннями тощо, кожна з яких потребує спеціальних підходів, методик розвитку та навчання, освітніх послуг. Досягнення у галузі медицини та педагогіки, розвиток технологій слухопротезування, упровадження багатоканальної кохлеарної імплантації, пріоритетність соціокультурних, гуманістичних підходів змінюють сучасну сурдопедагогіку, зумовлюють нові можливості для реабілітації дітей із порушеннями слуху, їх навчання і соціальної інтеграції.

Третя пропозиція: *не обмежувати категорії учнів НРЦ лише дітьми зі складними порушеннями розвитку, оскільки такі заклади мають стати освітніми центрами для дітей з особливими потребами, які потребують спеціальних умов навчання та комплексних реабілітаційних заходів.*

З огляду на зазначене, система навчання у НРЦ має бути максимально гнучкою, варіативною, враховувати потенційні можливості та потреби учнів (вихованців). Спеціальні, як і інклюзивні, умови навчання мають передбачати надання різної за напрямками та обсягом психолого-педагогічної допомоги.

2. На основі аналізу педагогічної практики можливо виділити такі специфічні напрями роботи сучасних НРЦ:

- *залучення фахівців, матеріально-технічної бази НРЦ у підвищенні кваліфікації педагогів, які працюють з учнями з особливими потребами в спеціальних та інклюзивних умовах, курсової підготовки асистентів дитини з числа батьків, волонтерів тощо.*

Враховуючи досвід роботи закладів з інклюзивним навчанням, зокрема зарубіжний, варто зазначити: необхідне постійне підвищення фахового рівня, теоретичне та практичне вдосконалення підготовки педагога (асистента педагога), який працює з дітьми з особливими потребами. Ефективними формами роботи є курси підвищення кваліфікації, теоретичні та практичні семінари, тренінги; в основу змісту освіти мають бути покладені педагогічні технології інклюзивного навчання, особливості інтегрованого супроводу учнів, основи спеціальної педагогіки і психології з певними методичними аспектами;

- залучення педагогічних працівників та психологів НРЦ до розроблення, адаптації та модифікації освітнього курикулуму для дітей з особливими освітніми потребами різних вікових груп.

Вважаємо не доцільним є створення спеціальних програм зокрема для дітей із порушеннями слуху, тому виправданим є розроблення методичних рекомендацій щодо впровадження нового Стандарту освіти, особливостей реалізації та адаптації сучасного курикулуму для таких учнів, визначення корекційно-розвивальної складової. Можливим є створення авторських програм; індивідуальних навчальних програм з окремих предметів для учнів з порушеннями слуху із врахуванням зазначених рекомендацій;

- підтримка, супровід інклюзивних навчальних закладів: забезпечення корекційно-розвивальних реабілітаційних послуг для дітей з особливими потребами, визначених в рамках Індивідуальної програми розвитку; консультативно-методична допомога педагогам та батькам, надання необхідних ресурсів.

Зазначимо, що діти з особливими потребами мають отримувати корекційно-розвивальні послуги незалежно від місця та форми навчання. Актуальними є питання забезпечення корекційної роботи в інклюзивних школах, залучення до командної роботи спеціальних педагогів та психологів НРЦ; організація комплексного супроводу дитини.

Як приклад, маємо розглядати київський досвід. За статистичними даними міської ПМПК, фахівці якої здійснюють моніторинг закладів освіти з метою надання консультативної підтримки педагогам та батькам щодо успішної практики інклюзивного навчання, у 2016/2017 навчальному році в 29 інклюзивних дошкільних закладах навчалось 93 дитини з особливими потребами (з порушеннями слуху – 17), у загальноосвітніх школах – учнями 133 інклюзивних класів була 391 дитина (з порушенням слуху – 38). За зверненням батьків до ПМПК з метою консультування та психолого-педагогічного вивчення стану розвитку дитини кількість батьків, які обирають інклюзивні чи спеціальні класи (групи) збільшується.

Приклад з досвіду київської міської консультації: батьки, які на етапі дошкілля мали позитивний досвід інклюзивного навчання обирають інклюзивні або інтегровані умови в школі. Наприклад, хлопчик з особливостями інтелектуального розвитку спочатку навчався у спеціальному дитячому садку, потім в інклюзивному; батьки залишилися дуже задоволені результатами та умовами інклюзивного закладу, з гордістю демонстрували випускний альбом («це саме те, що нам потрібно, ми дуже задоволені»), обираючи школу, віддали перевагу саме інклюзивному класу.

Прогнозується збільшення кількості учнів з особливими потребами в інклюзивних та спеціальних класах в зв'язку з припиненням набору до підготовчого та першого класів спеціальної школи для дітей з затримкою психічного розвитку, зокрема НРЦ з 1 вересня 2017 року та проведення заходів щодо забезпечення можливості навчання таких дітей у спеціальних та інклюзивних класах у загальноосвітніх навчальних закладах (Постанова Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 року).

Батьки таких дітей на етапі вибору навчального закладу потребують консультативної допомоги, підтримки щодо організації вступу (Фондом допомоги дітям з синдромом аутизму «Дитина з майбутнім», Асоціацією батьків дітей з аутизмом спільно з МОН України підготовлено рекомендації «Як потрапити до загальноосвітньої школи / дитячого садка (інклюзивне навчання). Дорожня карта» та пам'ятки щодо організаційних кроків). Така ситуація зумовлює необхідність розроблення комплексного путівника для батьків з інформацією про особливості різних форм здобуття освіти, правових норм, мережі закладів освіти, реабілітаційних та ресурсних центрів тощо.

- *запровадження програм комплексної медико-психолого-педагогічної допомоги дітям раннього віку, інтегрованої індивідуально спрямованої підтримки батьків;*
- *професійна підготовка учнів НРЦ, залучення учнів з особливими потребами інших інклюзивних чи спеціальних закладів.*

Варто зазначити, що аналіз зарубіжного досвіду організації загальноосвітньої підготовки учнів з особливими потребами у комплексі із здобуттям професії в умовах спеціального навчального закладу засвідчив: у всьому світі здобуття професійних навичок у старшій школі давно стало освітньою нормою, у системі навчання дітей з особливими потребами, зокрема з порушеннями слуху, це особливо виправдано. У такому контексті актуальною є практика Спеціального навчально-виховного центру для глухих і слабочуючих дітей та молоді імені Івана Павла II в м. Любліні (Польща), в якому поєднуються різні ланки освіти: рання допомога, дошкільне, шкільне навчання та професійна підготовка, передбачено функції ресурсного центра для закладів з інклюзивним навчанням, батьків. Учні Центру здобувають професійну освіту у сфері туристичного та готельного бізнесу, при виборі профілів враховано особливості регіонального ринку праці, затребуваність таких фахівців, побажання батьків. У США, Канаді, Німеччині, Чехії, Словаччині та інших країнах при спеціальних школах оснащенні високотехнологічні майстерні (авторемонтні, вироблення меблів тощо), відповідні навчальні кабінети, що створює можливості для здобуття сучасних професій.

- *організація позаурочної діяльності для дітей з особливими потребами, спортивних програм; створення інклюзивного середовища у громаді, участь людей з особливими потребами в соціальному та економічному житті суспільства.*

З-поміж нерозв'язаних проблем також розроблення штатного розпису НРЦ, налагодження співпраці з Інклюзивно-ресурсними центрами (нові функції у зв'язку з реорганізацією (постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр», 2017 р.) тощо.

Отже, наявний позитивний вітчизняний та зарубіжний досвід діяльності навчально-реабілітаційних центрів, конкретні технології психолого-педагогічної допомоги. Актуальним є визначення методології, розроблення базових принципів та прогностичних напрямів функціонування сучасних багатопрофільних освітніх центрів для дітей з особливими потребами, розширення функцій та удосконалення структури спеціальної освіти.

Лабораторією сурдопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України здійснюється підготовча робота щодо започаткування всеукраїнського науко-

во-педагогічного експерименту з метою розроблення та апробації сучасних моделей спеціальних навчальних закладів (навчально-реабілітаційних центрів) для дітей з особливими потребами, зокрема порушеннями слуху, науково-організаційних засад практичного впровадження інтегрованої гнучкої системи комплексного супроводу освіти таких дітей та їхніх родин.

На завершення варто підкреслити, що ефективності розв'язання означеної проблеми сприяє організація освітнього процесу на основі сучасних досягнень у галузі спеціальної педагогіки та психології, вивчення зарубіжного досвіду розв'язання теоретичних та практичних питань. Актуальним є обмін досвідом, презентація оригінальних шляхів розв'язання проблем, проектування сучасних методик здійснення навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта : від основ до практики : [монографія] / А. А. Колупаєва, О. М. Таранченко. – К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. – 152 с. – (Серія «Інклюзивна освіта»).
2. Таранченко О. М., Федоренко О. Ф. Концепція розвитку національної системи освіти осіб з порушеннями слуху в Україні / О. М. Таранченко, О. Ф. Федоренко // Особлива дитина : навчання і виховання. – 2015. – № 1. – С. 26 – 33.
3. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. – Київ : Педагогічна думка, 2016. – 448 с. – Бібліогр.: с. 21. – (До 25-річчя Незалежності України).
4. Федоренко О. Ф. Особливості педагогічного супроводу молодших школярів зі зниженим слухом в умовах інклюзивного навчання / О. Ф. Федоренко // Особлива дитина : навчання і виховання. – 2015. – № 2. – С. 74.
5. Міністерство освіти і науки України. <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami/>.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Kolupaieva A. A., Taranchenko O. M. (2016) Inclusive Education: from the basics to practice: monohrafiya. Kyiv, ATOPOL. [In Ukrainian].
2. Taranchenko O., Fedorenko O. (2015). The concept of the national system of education of persons with hearing impairment in Ukraine. Exceptional child: teaching and upbringing, 1 (73), 26 – 33. [In Ukrainian].
3. Kremen V. H. (ed) (2016). National Report on the state and prospects of development of education in Ukraine / Nat. Acad. ped. Sciences of Ukraine; [ed. board.: Kremen V. H., Luhovyi V. I., Hurzhii A. M., Savchenko O. Ia]. – Kyiv: Pedahohichna dumka. [In Ukrainian].
4. Fedorenko Oksana (2015). Features of pedagogical support of hard-of-hearing junior schoolchildren in inclusive education settings. Exceptional child: teaching and upbringing, 2 (74), 72 – 77. [In Ukrainian].
5. Ministry of Education and Science of Ukraine <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami/>.